

Jiří Rejzek*

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy
Ústav pro jazyk český
Praha

Západoslovanská slova na **cud-*

Č. *cídit*, slk. *cúdiri* a p. *cudzić* představují psl. dialektismus, který je společný pouze těmto třem jazykům. Vedle toho máme č. *cudný*, p. *cudny* a další slova příbuzná, která se v etymologických výkladech často se zmíněným slovesem spojují dohromady. Jiné výklady nás zavádějí opět k jiným kořenům, takže situace u těchto slov, která nemají zřejmou a obecně přijímanou etymologii, je značně nepřehledná. Cílem tohoto článku je shromáždit historický lexikální materiál vztahující se k těmto slovům a zkusit stanovit jejich výchozí význam, dále projít dosavadní známé etymologické výklady těchto slov a pokusit se najít vlastní etymologické řešení.

Podívejme se nejprve na doložené významy slovesa. Stč. *cúdiri* vykládá J. Gebauer (1903: 147) jako ‘čistit’, MSS (s.v.) jako ‘cídit, čistit; kálet’. ESSČ (s.v.) se pokouší o značně přesnější strukturaci významů: 1. ‘čistit, zbavovat něčeho nežádoucího, zvl. nečistoty’, ‘(místnost n. její vybavení) uklízet, čistit, zbavovat nečistoty’; 2. ‘(koryto vodního toku) čistit, zbavovat naplavenin, nánosů ap. bránících průtoku’; 3. ‘(porostlou plochu) zbavovat nežádoucího porostu’, ‘(břeh koryta vodního toku) klestit, zbavovat porostu bránícího průtoku, zvl. dřevin’, ‘(vinici) plít, zbavovat plevele’; 4. ‘pročišťovat, zbavovat vnitřních

---

* Doc. PhDr. Jiří Rejzek, Ph.D., Charles University, Institute of Czech Language and Theory of Communication, Prague, Czech Republic.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1834-9668>.

e-mail: jiri.rejzek@ff.cuni.cz.

škodlivých látek'; 5. '(o zvířeti n. člověku) dělat velkou potřebu, trousit, kálet, čistit'. Poslední význam se objevuje rovněž ve zvrtné podobě *cúdití se*. V. Machek (1968: 85) poslední význam odděluje a spojuje s rovněž nejasným *čiditi*, ale zřejmě neprávem, významy 4 a 5 lze připojit k ostatním. Ve stč. najdeme i prefixální odvozeniny: *nacúdití se* vztahuje k významu 5 (v *křtitedlnice ste nadcídili [husité], jenž ste své hřiechy myli* VýbMat 2,250)¹, *přecúdití* k 1 (*przeczidij vel procědi [tavič stříbro]* VýklKruml 204a), *vycúdití* rovněž k 1 (*tu jámu král vycíditi kázal* Pass 208), ale i s abstraktním významem (*všeho zlého člověk z srdce nevycídí* ŠtítBud 162). Ve střední češtině jsou doloženy především významy 2 a 3 (*cíditi strouhu, příkop, brázdu*) a význam 5 (*psi, svině cídí*) (Nejedlý et al. 2010), J. Jungmann (I: 232) zná i významy 'čistit koně' a 'bít'. Uvedené významy pak vesměs nacházíme i v moravských dialektech: *cúdit* 'čistit (obilí, studni, mlýnskou strouhu, louku)', *kráva sa cúdí* (čistí po otelení), také ve významu 'mlátit' (*tu mě kyjem cudi*) (Bartoš 1906: 40). Nč. *cídit* pak znamená 'leštit, čistit (přibory, boty apod.)'.

Slovenské *cúdit'* je historicky doloženo v těchto významech: 1. 'zbavovat nečistot, přiměsí, prosívat, (o obilí) provívat, čistit na větru'; 2. 'zbavovat nežádoucích předmětů, odpadků, čistit'; 3. 'přetvářet na kultivovanou půdu, klučit'; 4. '(o srsti) česat'. *Cúdenica* znamená 'vyklučená zem, pozemek' (HSSJ I: 194).

Polské *cudzić* není ve staré polštině doloženo, ale objevuje se od 16. století s těmito významy: 1. 'čistit koně hřebelcem'; 2. 'bít, tlouci, cvičit' (Bağ et al 1968: 701; Linde I: 327). V. Machek (1968: 85) zná pro polštinu i význam 'čistit obilí' a přidává i sloveso *cudować* 'ničit, spílat' (které však vedle toho znamená i 'jednat podivínsky, směšně' a bude zřejmě souviset s *cud*, *cudo*, *czudo* – viz níže).

Výše uvedená slovesa ukazují na pozdně psl. dial. (zsl.) **cuditi* 'čistit (odstraňováním nežádoucích součástí), klestit'. Iniciální *c* před zadní samohláskou může mít v zsl. jazycích pouze jediný pravidelný zdroj, totiž skupinu *tj*. Vzhledem k tomu, že v iniciální pozici může střídnice za *tj* před *u* vzniknout pouze ze skupiny **teu-*, uvažuje se také o mylné deprefixaci a vzniku morfematického uzlu v případech spojení prefixu *ot-* a kořene slovesa začínajícího na *j-*, případně *s-*. Další výklady už musejí pracovat s hláskovými nepravidelnostmi nebo vycházet ze slov, která jsou sama nejasná či vznikla nepravidelným hláskovým vývojem.

Jedním ze slov, která se nabízejí k úvahám o souvislosti se stč. *cúdití* a p. *cudzić*, je podivné stč. *cúda* 'krajský, zemský, případně hradecký soud' (Gebauer 1903: 146; ESSČ s.v.). Vzhledem k tomu, že slovo se vyskytuje v naprosté většině v latinských listinách převážně 14. století, je pravděpodobný předpoklad, že je nějakým zkomolením stč. *súd* (Machek 1968: 90). Slovo se jako součást staročeského soudního systému rozšířilo i do Slezska. S *cúdití* toto slovo spojují J. Gebauer (l.c.) i A. Brückner (1957: 67). Sémantickou souvislost snad lze

¹ Zkratky pramenů jsou uváděny v podobách, v jakých se používají v citovaných slovnících a lexikálních databázích.

spatřovat ve významu ‘očisťovat (trestem)’ (srov. Holub/Kopečný 1952: 85), i když A. Brückner (l.c.) v této souvislosti spíš myslí na specifický polský právní termín *rugi* ‘hromadné vyobcování cizích občanů ze státu’. Těžko si však představit, že by vyhraněný právní termín posloužil jako slovotvorný základ pro sloveso označující různé typy všednodenního čištění (strouhy, koně apod.). Navíc v polštině není sloveso *cudzić* omezeno pouze na slezskou oblast a ve slovenštině se zase vůbec nevyskytuje *cúda*.

Mylnou deprefixací preferují při výkladu stč. *cúdit* starší české etymologické slovníky. Určitým precedentem je tu etymologie stč. *cútiti* (p. *cucić*, sln. *čútiti* (*se*), s./ch. *čútiti*, *čútjeti* (*se*), csl. *štutiti* aj.), které se jednomyslně vykládá z **ot-jutiti*. Tento výklad se může opřít o solidní doložení původního prefigovaného tvaru ve slovanských jazycích (stsl. *oštutiti*, str. *očutiti*, sln. st. *očútiti* aj.) i o evidentní příbuznost s lit. *atjaūsti* ‘cítit’ a psl. derivát **jutro* ‘jitro, doba procitnutí’ (srov. např. ESJS 10: 604). Úvahy o deprefixaci u slovesa *cúdit* však podobnou oporu postrádají – také proto, že jediný stč. doklad na *ocúdit* z 15. století je třeba podle všeho interpretovat jako odvozeninu od *cúdit* s významem ‘očistit’ (ESSČ s.v.). V. Machek (1934: 53) a po něm J. Holub, F. Kopečný (1952: 85) vykládají slovo z **ot-juditi*, jež má být příbuzné s lit. *judėti* ‘hýbat se, třást se’. Autoři tu vidí možnou souvislost s významem ‘čistit třesením, trhavými pohyby’, který se snad dá aplikovat např. na čištění obilí, ale v celkovém kontextu a bez dalších slovanských souvislostí vyznívá zcela nepřesvědčivě. V. Machek (1968: 85) pak navrhuje jiný prefigovaný tvar, **ot-suditi*, kde má základové sloveso odpovídat stl. *šodháyati* ‘čistí’. Izolovaná západoslovansko-staroinická paralela bez dalších slovanských dokladů na základové sloveso (V. Machkem uváděné laš. *sudít* ‘nadávat’ sem jistě nepatří) ovšem opět nemůže působit důvěryhodně.

Vzhledem k neuspokojivosti výkladů *cúdit* vycházejících z mylné deprefixace je třeba prozkoumat možnosti pravidelného vzniku z před slovanského **teu-*. Jediným kořenem, který se ve slovanské etymologii takto všeobecně vykládá, je psl. **tjudj-* (s variantou **tudj-*) ‘cizí’, jež se spojuje s ie. **teutā* ‘lid, národ’ (lit. *tàuta* ‘lid, národ’, gót. *Þiuda* ‘národ’, stir. *túath* ‘kmen, lid’ aj.). Sémantický rozdíl nečiní tak velké obtíže, najdeme několik paralel na posun ‘náležící obci, rodu’ → ‘cizí’. Obtížnější je vyložit rozdíl ve znělosti na konci kořene; zde se někteří badatelé uchylují k úvaze o přejetí z germánských jazyků, jiní předpokládají sporadickou záměnu *d-t* (k tomu podrobně ESJS 16: 946–947).

Spojení *cúdit* s výše uvedeným kořenem se zdá být sémanticky sotva představitelné a žádné dosavadní slovníky je neuvádějí. Jeho náznak však najdeme u J. Zubatého. V článku z r. 1917 (který se mimochodem týká zcela jiné skupiny sloves) v poznámce píše:

Také *odciziti* má part. *odcizen*, ale není pochyby, že starší tvar tohoto slovesa byl *otciditi* či spíše *otcíditi*, *otcúdit*, jak svědčí doklady u Jungmanna 2, 827 n. (...), a teprve přichýlením ke jménu *cizí* se změnil. A změnil se i význam: v dokladech se

hlásí určité význam ‘odloučiti, oddělití’, který sblízuje toto *otciditi* se známým slovesem *ciditi, cudití* ‘čistiti’, vlastně ‘oddělovati (od nepřislušných částí)’, jakož vůbec mám skupiny slov *cizí* a *ciditi* za etymologicky příbuzné (Zubatý 1946 I/1: 313).

Pokud víme, tuto myšlenku však J. Zubatý již dále nerozpracoval. U J. Jungmanna opravdu najdeme doklady, které ukazují na význam ‘*ćútiti, ćútjeti*’, např. *statek svůj pod obmyslem prodaje od sebe odcidil* Pr. měst. výt. G XXII, *ani samého d'ábla z svého nad ním panováním* (Bůh) *neodcidil* Bož 1786 102 (srov. i Nejedlý et al. 2010). Přesto jsou na místě pochybnosti, že takové staré sloveso opravdu existovalo a že se uchovalo jen v několika prefigovaných tvarech ve střední češtině. Spíše jsme nakloněni myšlence, že tvary na *-ciditi* vznikly zvrtnou analogií podle modelu *puđiti – pužen, šiditi – šizen, zraditi – zrazen* a že jsou odvozeny od adjektiva *cizí* (srov. stsl. *uštužđiti* ‘odcizit, odloučit, oddálit’ od *štužđb* ‘cizí’, ESJS 16: 946).

Se stč. *cudití* bývá spojováno adjektivum *cudný*, která má zastoupení rovněž jen v zsl. jazycích. Ve stč. nacházíme tyto doklady: [*Žena v krčmě vábici má*] *měšček, czudny paffecz, u piesnech jejie jasný hlasec* Hrad. 99^a. *Oči [panniny] raroňové biechu, bradka pěkná, ústka czudna, kromě že bieše [panna] tak trudna* Baw. 217. Význam se interpretuje vesměs jako ‘pěkný’, ESSČ přidává i ‘čistý, upravený’. Argumentem pro rekonstruování dlouhého *-ú-* může být starší a nářeční podoba *coudný* ‘čistý, pěkný’ (Jungmann I: 217; Bartoš 1906: 40). Vedle toho máme i stč. adverbium *cudně* (doložené ovšem pouze s přehlasovanými tvary): *A czydnie jeho vztázav to vzeděch curiose* OtcA. 391^a, *Král Václav sebrav z Rakús mnostvie lidu dosti veliké znenáhla dosti czydnye přibral sě ku Pražě* paulatim intrat cautus ad civitatem PulkR. 145^b a PulkL. 326 (srov. stol.: *vynydz y vyedzysch y samo yako naczydnyey mozesch* BrücknApokr.364). *Zavola manžel sestry své czidnie* sororem suam clam vocavit EvTřeb. Jan 11, 28. J. Gebauer (1903: 147) a s ním MSS (s.v.) rekonstruují význam ‘pečlivě, opatrně, tajně’, ESSČ ‘pokradmu, opatrně, obezřetně’. Ve střední češtině dokladů nepřibývá. *Cudný* uvádí jen Veleslavinův slovník ve významu ‘stydlivý, stoudný, počestný’ (Nejedlý et al. 2010), tedy významu, který pak v novočeském období už jasně převládá (k tomu pak i odvozeniny *cudně, cudnost* aj.). Adverbium *cidně* ve významu ‘opatrně’ z jazyka úplně mizí, objevují se však doklady na *cud*, u J. Jungmanna (I: 250) ve významu ‘kázeň, dobré mravy, cvik’, nejstarší doklady jsou ze začátku 17. stol.: *pravou kázeň a cud křestánského obcování; k křestánské kázni, řádu, cudu a poklidu svou řeči pohnouti* (PostBerl) (Nejedlý et al. 2010).

Ve staré polštině je *cudny* (s variantou *czudny*) hojně doloženo s významem ‘(velmi) krásný’, srov. *Czudna mowa* lepor 1437 Wisi nr 228, s. 87; *Panna czudna* 1447 R XXII 55; *Sdrowa bandz Maria..., yazesz nad szlonycze y nad myeszyacz czydnyyscha!* Naw 28. Odpovídající význam má i adverbium *cudnie, czudnie*, kde ale k významu ‘krásně’ přistupuje i význam ‘elegantně, vkusně, zdvořile’ s doklady jako *Poszdroyyenyje gdy yey daval, czudnye* (R XXV 212: szmyernya)

szya sz nyq yest roszmaysyal archanyol Gabriel XV p. post. R XIX 56; Pilat... rzekl postłowi: ...wiedziż ji | samo jako nacudniej możesz... Rozm 754 (poslední doklad uvádí Gebauer jako příklad podobného významu s stč. *cidně* – viz výše). Další odvozenina *cudność* má vedle významu ‘krása’ i význam ‘krása mravů, kázeň, počestnost’, což jej sblíží s českými významy od střední doby: *Czudnoszcz* disciplina morum XV in. R XXIV 69; *Myedzy pannamy w czwdnoszczy* (R XIX 56: ve *cznoszczy*) *roszla kv obrzqdy* 1453 R XXV 211; *Pozdrowyona badz Maria, sthydnycze y czwdnoszczy spowedykownikow* (fons et plenitudo confessorum)... Naw 174 (k dokladům viz SStp 333–335). V polštině je i substantivum *cudo*, *czudo*, *cud*, které ovšem svým významem ‘zázrak, div’ patří k psl. *čudo, jež podle všeho patří k jiné slovní čeledi (ESJS 2: 118 aj.). Podobné významy těchto polských slov má i Lindeho slovník (Linde I: 326). Ekvivalent č. *cudný*, p. *cudny* najdeme i v dalších zsl. jazycích. Kaš. (slovinské) *cěni* znamená jako v polštině ‘krásný’ (Borys/Popowska-Taborska 1994: 199), Hl. st. *cuni* má význam ‘jemný, mírný’ (Schuster-Šewc 1978: 98), dl. *cudny*, které ESSJa (1977: 4, 129) zřejmě nedopatřením uvádí pod *čudьнь (жъ), potom podobně jako v češtině ‘slušný, stydlivý’. H. Schuster-Šewc tuto podobu neuvádí, má ji však ve svém slovníku E. Muka (1926: 137). Slovenské *cudný* se objevuje až v novějších slovnících, což naznačuje, že může jít o výpůjčku z češtiny. Kálalův slovník zná podobu *cudlivý* (Kálal 1924: 62).

Etymologické výklady reflektují formální i významové složitosti této skupiny slov. J. Gebauer (1903: 147) i ESSČ (s.v. *cúdny* a *cudně*) a v podstatě i J. Rejzek (2015: 117) spojují *cúdny* ‘pěkný, čistý’ s *cúdití*, zatímco pro adverbium *cudně*, *cidně* ‘pokradmu, opatrně’ hledají souvislost s *čudo, *čudьнь. J. Gebauer (l.c.) a podle něj i MSS (s.v. *cudně*, *cidně*) tu předpokládají ničím nepodložený sémantický vývoj ‘divný, pozoruhodný’ → ‘pečlivý, opatrný, tajný’. J. Holub a F. Kopečný (1952: 87) považují *cudny* za expresivní odvozeninu od *cúdití* a neprovedení přehlásky vysvětlují metaforickým užitím s analogií ve dvojici *kloudný* a *klidití*. V. Machek (1968: 90) naproti tomu vychází ze záporného tvaru *necudný*, který má být z *nestudný* přesmykem *st > ts*. Je pravda, že obě slova jsou významově prakticky totožná – spojení *nemá cudu ani studu* má J. Jungmann (I: 250) a podobné uvádí i A. Brückner (*bez cudu a studu*, 1957: 67). Tato etymologie by mohla vysvětlit i neprovedení přehlásky v českém slově, nicméně pak bychom museli české slovo oddělit od jeho západoslovenských kognátů, protože je málo pravděpodobné, že by taková sporadická metateze proběhla ve více jazycích. Polské slovníky zase těžko můžou oddělit *cudny*, *czudny* od *cudo*, *czudo* (zvláště když r. *čudnyj* znamená i ‘překrásný’). Podoby s *c-* proti *č-* se někdy vykládají tzv. mazuřením (Sławski 1952: 108, s váháním Borys 2006: 88, také Rejzek 2015: 117), což odmítá A. Brückner (1957: 67) a vedle souvislosti s *čudo připouští i možnou příbuznost s *cudzić*, Za nejasnou považuje alternaci *c–č* rovněž H. Schuster-Šewc (1978: 98). A. Bańkowski (2000: 202) řeší nesrovnalosti v hláskosloví tím, že rekonstruuje psl. *tjudo. To vysvětlí zsl. podoby s *c-* a vsl.

s č-, ale nikoliv např. slk. *čudo*. Hlavním problémem tohoto výkladu ale je, že vychází z pozdně csl. *študo* (místo základního a běžně doloženého *čudo*, údajně z ie. **teudo-m*), které ovšem vzniklo asi vlivem formálně podobných slov na *št-* (ESJS 16: 118). Podobný výklad měl už E. Berneker, později jej však sám odvolal (Berneker I, 161) a dnes jej lze sotva akceptovat.

Etymologické souvislosti jsou tedy poněkud nepřehledné. Na jedné straně se zdá být nadějná souvislost mezi *cúdití* a *cudný*, na druhé straně je těžké oddělit p. *cudny/czudny* a psl. **čudo*. Spojit psl. *čudo*, *чудо* se zsl. *cud(o)*, *чудо* však hláskoslovně uspokojivě nejde, protože výklad mazuřením lze uplatnit jen u polštiny, kašubštiny a dolní lužické srbštiny. U češtiny a horní lužické srbštiny bychom museli uvažovat o přímé výpůjčce z polštiny, což je pro starší dobu těžko představitelné. Vývoj významu se u *cudny/czudny* předpokládá ‘podivuhodný’ → ‘krásný’ → ‘mravně čistý, počestný’ (Rejzek 2015: 117, podobně Schuster-Šewc 1978: 98). Tento sémantický vývoj se však zdá poněkud neobvyklý. Kvalitativní adjektiva typu ‘hezký, krásný’ jsou zpravidla sekundární, vyvíjejí se z konkrétnějších, často i sémanticky vzdálenějších významů a většinou stojí na konci sémantického řetězce (srov. Rejzek 2012: 180; Rusek 2000: 137).

Pokud bychom adjektivum odvozovali od *cúdití*, významový přechod se dá celkem logicky interpretovat jako ‘čistit, dělat krásným, čistým’ → ‘pěkný, čistý’. Slovtvorně tu však příliš neladí fakt, že deverbativní adjektiva na *-ný* mívají význam ‘sloužící k tomu, co je vyjádřeno základovým slovesem’ (*vařit – varný*, *nosit – nosný*), očekávali bychom tedy u *cudný* spíš význam ‘sloužící k čištění’ než ‘způsobený čištěním’. Navíc zůstává problém původu základového slovesa.

Pohled na etymologii výše zmíněných slov se však výrazně změní, pokud do úvah o ní zahrneme i stsl. *študb* ‘mrav, chování’ (ESJS 16: 946, podle něj nejasné, izolované, s možnou vazbou na č.st. *cud*). Toto slovo žádný dosavadní etymologický výklad č. *cudný*, *cud* ani p. *cudny*, *cud(o)* nezmiňuje, přitom významová i formální souvislost je zřejmá. Jediný nám známý etymologický výklad stsl. *študb* (Sadnik/Aitzetmüller 1955: 947) uvažuje o souvislosti se stsl. *oštutiti* ‘pocítit; zpozorovat, poznat’, což ovšem přináší značné těžkosti formální i významové.

Jestliže přijmeme nadějnou souvislost stsl. *študb* se zsl. slovy na *cud-*, musí být výchozím náslovím psl. *tj-*, tedy – pokud pomíneme nepravděpodobnou mylnou deprefixaci – předsl. **teu-d-*. Jak už bylo naznačeno výše, s psl. **tjudj-* ‘cizí’, případně jeho výchozím ie. slovesným kořenem **tēu-* (**teuh₂-*) ‘nabývat na objemu, sílit’ slovo významově spojit nelze. Je však možné pomýšlet na jiné **teu-*, totiž to, které Pokorny (1959–1969: 1079) a také LIV (2001: 639, s novější laryngální rekonstrukcí **teuH-*) uvádějí s významem ‘přátelsky věnovat pozornost, hledět si něčeho, chránit ap.’. De Vaan (2008: 632) se sice pokouší oba ie. kořeny spojit (‘být silný’ → ‘udržovat silným, chránit’), ale to je dosti násilné, s velkou pravděpodobností se opravdu jedná o dva různé kořeny. Slovesný kořen tohoto druhého **teuH-* je zachován pouze v latině (*tuerī* ‘hledět, opatrovat’), jmenné

útvary tohoto kořene jsou zastoupeny i v keltštině a germánských jazycích. Právě sada germánských slov ovšem upoutá významy velmi blízkými těm, které nacházíme ve slovech slovanských. Uvedme si zde jejich přehled: gót. *Þiuþ* ‘dobro’, stisl. *Pyðr* ‘milý, přátelský’, *Pyða* ‘přátelství’, stangl. *geðiede* ‘dobrý, počestný, cudný’, *geðiedan* ‘přátelsky přijímat’, *ðēaw* ‘mrav, chování’, sthn., stsas. *thau* ‘kázeň’ (Pokorný 1959–1969: 1079, obdobně, částečně s jiným materiálem Orel 2003: 423). Zvláště nápadná je blízkost (v podstatě totožnost) významů stangl. *ðēaw* ‘mrav, chování’ a sthn., stsas. *thau* ‘kázeň’ se stsl. *študь*, č.st. *cud* a dále stangl. *geðiede* ‘dobrý, počestný, cudný’ s č. *cudný*, případně dl. *cudny*.

Vše tedy nasvědčuje tomu, že příbuzenstvo ie. **teuH-* bude třeba rozšířit o slovanský materiál. Formální vztah mezi germánskými a slovanskými slovy je stejný jako v případě psl. **tjudj-* ‘cizí’. Germánská slova (alespoň jejich část) vycházejí z rozšíření **teu-t-*, pro slovanská je třeba počítat s **teu-d-*. Výpůjčka v tomto případě sotva přichází v úvahu, musíme se tedy spokojit s vysvětlením disimilací, nebo prostě záměnou znělosti, o níž se v této pozici uvažuje u více slovanských slov (srov. ESJS 16: 946 s.v. *štuždb*). Výchozím praslovanským útvarem by bylo substantivum **tjudь*, které je doloženo ve stsl. *študь*, č. *cud* a snad i p. *cud*. Od toho by pak bylo v západní slovanštině odvozeno sloveso **tjuditi* a adjektivum **tjudьnbь*. Zdá se, že u slovesa jsou nejbližší původnímu významu významy ‘cvičit, bít’, vlastně ‘ukázňovat, umravňovat’, i stč. *vyciditi* ‘vymýtit, odstranit (hřích, něco zlého)’, z toho potom přechod na konkrétní případy fyzického čištění (‘dělat čistým, zbavovat něčeho nežádoucího, nečistoty’). Právě tento přechod od abstraktního ‘vést ke kázni, dělat mravně čistým’ ke konkrétnímu ‘čistit porost, strouhu, obilí, vnitřnosti’ či ‘hřebelcovat koně’ může vzbuzovat určité pochybnosti. Jako určitou paralelu můžeme uvést stč. trojici slov *kl'ud*, *kl'uditi*, *kl'udný*, která je blízká slovotvorně (srov. i Holub/Kopečný 1952: 85) a vykazuje i určité společné sémantické rysy. Také zde sloveso *kl'uditi* odvozené od abstraktního *kl'ud* ‘klid, pokoj, stav uspokojení apod.’ (spojované mimochodem s gót. *hlûtrs* ‘čistý’, viz např. Machek 1968: 256) nabývá konkrétních významů ‘uklízet, dělat pořádek odstraňováním nebo přemísťováním věcí, sklízet úrodu, kultivovat půdu, zahradu’ a dokonce i – podobně jako u *cúdit* – ‘kálet, vykonávat potřebu’ (ESSČ s.v. *kl'uditi*).

U adjektiva je třeba brát jako výchozí význam ‘cudný, mravný’, ačkoliv je naplno doložen až v pozdějších dokladech a pro starší dobu se zdá převládat význam ‘pěkný, krásný’. Již ve starých českých a polských dokladech (viz tam) však někdy může být adjektivum interpretováno jako ‘decentní, upravený, čistý, milý’ – srov. i významovou modifikaci, k níž přistupuje ESSČ (s.v. *cudný*). Zvláštní významy stč. adverbia *cidně* ‘obezřetně, opatrně, pokradmu’ potom navrhuje vyvodit spíš než z ‘divně, podivuhodně’ z ‘decentně, zdrženlivě’. V polštině se slova *cud*, *cudny* ap. kontaminovala s formálně blízkými výrazy *czudo*, *czudny*, která jsou jiného původu (psl. **čudo*, ESJS 2: 118). Původní význam je nejlépe vidět ve stp. významech substantiva *cudnośc*, *czudnośc*.

Formálním splynutím s *čud- a následným zánikem slova by pak bylo možné vysvětlit také absenci kontinuantů psl. *tjud- ve východoslovanských jazycích či slovinštině.

Zkratky jazyků a dialektů

csl. = církevněslovanský	sln. = slovinský
č. = český	st. = starší
dl. = dolnolužický	stangl. = staroanglický
gót. = gótský	stč. = staročeský
hl. = hornolužický	sth. = starohornoněmecký
ie. = indoevropský	sti. = staroindický
kaš. = kašubský	stir. = staroirský
laš. = lašský	stisl. = staroislandský
lit. = litevský	stp. = staropolský
p. = polský	str. = staroruský
předsl. = předslavanský	stsl. = staroslověnský
psl. = praslovanský	vsl. = východoslovanský
s./ch = srbský a chorvatský	zsl. = záposlovanský
slk. = slovenský	

Jiné zkratky

aj. = a jiné	např. = například
ap. = a podobně	srov. = srovnej
l.c. = loco citato (na citovaném místě)	s.v. = sub voce (pod heslem)
n. = nebo	zvl. = zvláště

Literatura [References]

- Bąk S. et al., 1968, *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 3: *By – Cyzyjojanus*, Wrocław; Warszawa ; Kraków.
- Bańkowski A., 2000, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1–2, Warszawa.
- Bartoš F., 1906, *Dialektický slovník moravský*, Praha.
- Berneker E., 1908–1913, *Slavisches etymologisches Wörterbuch*, Bd. 1–2, Heidelberg.
- Borys W., 2006, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- Borys/Popowska-Taborska, 1994 = Borys W., Popowska-Taborska H., *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny*, t. 1: *A–Ć*, Warszawa.
- Brückner A., 1957, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa.

- ESJS 1989–2021 = *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*, Praha.
- ESSČ = *Elektronický slovník staré češtiny*, 2006–, [online], Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., oddělení vývoje jazyka, [cit. 30. 6. 2022]. Dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.cz>.
- ESSJa 1977 = *Etimologičeskij slovar' slavyanskikh jazykov. Praslavyanskij leksičeskij fond*, Vol. 4: *čaběnití – děl'a*, ed. O.N. Trubachev, Moskva. [= *Этимологический словарь славянских языков. Пра斯拉вянский лексический фонд*, вып. 4: *чабэніті – дэ́л'а*, ред. О.Н. Трубачев, Москва].
- Gebauer J., 1903, *Slovník staročeský*, d. 1: A–J, Praha.
- Holub/Kopečný, 1952 = Holub J., Kopečný F., *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha.
- HSSJ 1991 = *Historický slovník slovenského jazyka*, d. 1: A–J, Bratislava.
- Jungmann J., 1834–1839, *Slovník česko-německý*, d. 1–5, Praha.
- Kálal M., 1924, *Slovenský slovník z literatury aj nářečí*, Banská Bystrica.
- Linde S.B., 1807–1814, *Słownik języka polskiego*, Warszawa.
- LIV 2001 = *Lexikon der indogermanischen Verben*, Wiesbaden.
- Machek V., 1934, *Recherches sur la domaine du lexique balto-slave*, Praha.
- Machek V., 1968, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha.
- MSS 1978 = Bělič J., Kamiš A., Kučera K., *Malý staročeský slovník*, Praha.
- Muka E., 1926, *Słownik dolnosorbsteje rěcy i jeje narěcow*, Praha.
- Nejedlý et al., 2010, *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny* [online], Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i. [citován stav z 30. 6. 2022]. Dostupné z [www: <https://madla.ujc.cas.cz>](https://madla.ujc.cas.cz).
- Orel V., 2003, *A Handbook of Germanic Etymology*, Leiden ; Boston.
- Pokorný J., 1959–1969, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bern.
- Rejzek J., 2012, *K původu adjektiva hezký*, [in:] *Cesty slov*, eds. P. Nejedlý, M. Vajdlová, Praha.
- Rejzek J., 2015, *Český etymologický slovník*, Voznice.
- Rusek J., 2000, *Nazwy dla 'piękny' w językach słowiańskich*, [in:] *Studia etymologica Brunensia 1*, ed. I. Janyšková, H. Karlíková, Praha.
- Sadnik/Aitzetmüller 1955 = Sadnik L., Aitzetmüller R., *Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten*, Heidelberg.
- Schuster-Šewc H., 1978, *Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbische Sprache*, Bd. 2: *Bohužel – Čumpáč*, Bautzen.
- Sławski F., 1952, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 1, Kraków.
- SSStp 1953–2002 = *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, Kraków.
- Vaan M. de, 2008, *Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages*, Leiden : Boston.
- Zubatý J., 1946, *Studie a články*, I/1, Praha.

Summary

West Slavonic words on *cud-*

The article deals with West Slavonic words on *cud-* represented by verbs such as Old Czech *cúdití*, Polish *cudzić* or adjectives such as Czech *cudný*, Polish *cudny*, *czudny*. These words are not etymologically clear, and the etymological dictionaries suggest different solutions, either considering these words as cognates or looking for other etymological connections. More light on the issue could be thrown by Old Church Slavonic *študь* ‘custom, manners, morals’ which has not been taken into account so far while reflecting the etymologies of the abovementioned words. Old Church Slavonic word corresponds to older Czech *cud* ‘discipline, good manners’ and this noun (in its late Proto-Slavonic form) can be taken as a basis for the verb (Old Czech *cúdití* etc.) in the meaning ‘to clean, brush, remove’ and the adjective (Czech *cudný* etc.) in the meaning ‘chaste, modest, moral’. The Proto-Slavonic root of the word can be reconstructed as **tjud-* from Pre-Slavonic **teud-* which can be traced back to Indo-European **teuH* ‘to protect, friendly give one’s mind to sb.’. Nominal derivatives of this root offer striking semantic parallels in Germanic: Old English *gedēde* ‘good, decent, chaste’, *dēaw* ‘custom, manners, morals’, Old High German, Old Saxon *thau* ‘discipline’.

Keywords: etymology, West Slavonic, semantic development, Indo-European.